

Csoba Judit

A munkanélküliek kapcsolatainak alakulása a munkanélküliség ideje alatt

„...attól félek, hogy elveszítem őket...” /6563. sz. int./

„Az egyes nemzetek kulturális hagyományrendszere és gazdasági, társadalmi berendezkedése által alakított életfeltételek az egyéneket összekötő legintimebb szféráig hatnak, országonként eltérő módon alakítva az emberi kapcsolatokat.”¹

Az emberi kapcsolatok jelentősége még életünknek abban a szakaszában is döntő, amikor „csupán” hétköznapijainkat éljük. A kapcsolat ugyanis védőhálót jelent, fogódzót ad, segít eligazodni a világban. És különösen nagy jelentősége van a kapcsolatoknak akkor, amikor az egyéni életút során válságba jutunk.

A 80-as évek végén, a 90-es évek elején a kapcsolatok kiüresedésének, az elmagányosodásnak egyik legfőbb oka, az egyéni válságok kiindulópontja a munka elvesztése. A munka elvesztése okozta lelki megpróbáltatás mértékét a pszichológusok gyakran a váláséval azonosítják.

Az 1930-as években végzett kutatások alapján Marie Jahoda volt az első, aki azt állította, hogy a munkanélküliség az anyagi hátrányokon túl az emberek életében olyan törést, lelki sérülést okoz, amelynek következtében kapcsolataik beszűkülnek, esetleg leépülnek.² A kapcsolatok leépülése pedig azon túl, hogy kedvezőtlen lelki hatással jár, rontja az elhelyezkedés esélyeit is, ami a munkanélkülieknél még messzebbre tolja a válságból kilábalás idejét.

A munka világából való kényszerű kikerülés, a munkanélkülivé válás és a munkanélküli hétköznapiok vizsgálata volt az 1992 nyarán végzett kutatásunk központi feladata.³ Debrecenben és Nyíregyházán száz, félig strukturált interjút készítettünk annak érdekében, hogy közelebbről megismerjük azokat a mindennapi élethelyzeteket, amelyekben a munkanélküliek élnek.

A megkérdezettek körébe olyan személyek tartoztak, akik 1992 tavaszán már legalább egy éve munkanélküliek voltak. A kutatás több témát

is felölelt. Ez alkalommal azonban csak a munkanélküliek kapcsolatrendszerére vonatkozó tapasztalatokról szeretnénk rövid áttekintést adni.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a száz interjú során szerzett tapasztalatok nem jogosítanak fel bennünket messzemenő következtetések levonására. Úgy véljük azonban, hogy az összegyűjtött anyag arra alkalmas, hogy olyan tényezőkre hívjuk fel a figyelmet, amelyek a jelenleg ismert munkanélküli statisztikákból teljes mértékben hiányoznak.

Életünk során sokféle szerepet töltünk be, sokféle közösségben mozgunk, s ennek révén a kapcsolataink is szerteágazóak. Ebből a szerteágazó kapcsolatrendszerből mi két elemet szeretnénk volna a kutatás során alaposabban megismerni. Elsőként és legfontosabbként azt, hogy a munkanélküli családján belül hogyan alakultak a munkanélküliség ideje alatt a belső viszonyok, másodikként pedig a külső kapcsolatok egyik legfontosabb elemét, a baráti kapcsolatok változását követtük nyomon. Kezdjük az elemzést fordított sorrendben!

Munkatársak, barátok

„Az igazi barátság egyike azoknak a dolgoknak, amelyekről, akár csak a tengeri óriáskígyókról, nem tudjuk, hogy valóban léteznek-e, vagy csak a képzelet szüleményei.”⁴

A baráti kapcsolatok általában homogén közösséget jelentenek, melynek középpontjában a közös munka, az érdeklődési kör azonossága áll. Ha megszűnik az ok, amelyre szerveződik, akkor a kapcsolatok lazulnak, föl-bomlanak.

A munkanélkülivé válás után a munkatársi kapcsolatok épülnek le a leghamarabb. Ezek a lazán szerveződő, főként a munkahelyhez kötődő, rokonszenven alapuló kapcsolatok – amelyeket még nem sorolhatunk igazán a barátság kategóriába – a munkatársi viszony megszűnését követő néhány hét alatt felszámolódnak. A kezdeti időszakban még előfordulhat, hogy a munkanélküli esetleg visszajár munkahelyére (többnyire csak abban az esetben, ha ő maga mondta fel az állását, és nem őt küldték el), de egyre kevesebb a közös téma, így a látogatások elmaradnak.

„... Igen elmaradtak, mert általában ott találkoztam velük, ahol dolgoztam. Ott kerestek meg, és hogy most nem dolgozom, nem tudnak hol keresni. Ritkábban beszélgetünk, és ugye a barátság akkor barátság, ha gyakrabban találkozik az ember, és lényeges dolgokat mond egymásnak. De már így ritkábban találkozunk. Köszönünk egymásnak, és az emlékekről beszélgetünk. Lehet, hogy most már én nem vagyok elég nyílt. Most már úgy érzem, hogy van olyan, amit nem szívesen mondanék el.” /718. sz. int./

A munkanélkülivé válással a korábban egységes közösség két táborra oszlik: a dolgozókra és nem dolgozókra. A még dolgozók általában elítélően nyilatkoznak azokról, akik nem dolgoznak. A korábbi kollégák –

jelenlegi munkanélküliek – csalódásként élik meg, hogy most már ők is ebbe a kategóriába tartoznak a volt munkatársak megítélése szerint, függetlenül attól, hogy a beszélgetések során általában őket – jelenlévőket – kivételként emlegetik. Ez az érzés a munkatársi, laza baráti kapcsolatok felszámolását gyorsítja. A Szolidaritási Alap létrehozásával, a munkavállalók fizetési kötelezettségének bevezetésével pedig még a megmaradó kapcsolatok is tovább romlottak.

„... mióta bejött az, hogy aki dolgozik, annak a fizetéséből a munkanélkülieknek levonnak, amikor csak tehetik, az orrom alá dörgölik.” /1929. sz. int./

„... rákiabálják az emberre könnyen a házban is, hogy kötelessége felmosni a folyosót, mert ők fizetik nekem a munkanélküli járandóságot...” /6629. sz. int./

A lazábbnak ítélt munkatársi kapcsolatok után második körben számolódnak fel a baráti kapcsolatok. Minőségi és mennyiségi változásokat egyszerre megfigyelhetünk.

„... addig volt jó, míg dolgoztam, és tudtam segíteni. Most, hogy munkanélküli vagyok, elfordulnak tőlem.” /893. sz. int./

„– A barátokkal többet találkozik, mióta munkanélküli?

– Azokkal, akik úgy élnek, mint én.

– És akik nem munkanélküliek?

– Azok elfordulnak tőlem.” /853. sz. int./

A barátság végét nem minden esetben a barát elfordulása jelenti. Az interjúk során gyakran tapasztaltuk, hogy maguk az érintettek törekedtek a kapcsolat felszámolására. Mi van e mögött a törekvés mögött? Egyfelől, a munkanélküliek többsége nehezen tudja feldolgozni a munkanélkülivé válás tényét, hiszen a magyar társadalom a teljes foglalkoztatásra szocializálódott. E munkanélküliek számára a munkanélküliség kudarc, negatívan ítélik meg önmagukat, s a kívülről érkezett jelzéseket is negatívnak vélik.

„... inkább nem is tartjuk a kapcsolatot senkivel sem, hogy ne sajnáljanak meg né is tudják inkább... voltak barátok, de ezzel a munkanélküliséggel meg is szűntek... jobban szeretem, ha nem is találkozok senkivel sem, mert akkor legalább nincs miről beszélgetni... Most sajnáltassam magam? Vagy miről tudjak beszélgetni? ... a baráti kapcsolataimat én szüntettem meg. Inkább kerülöm az embereket... Nem szeretem, ha sajnálnak... kezdek elfásulni...” /6639. sz. int./

„... Most miért keressem őket? Járkáljak megint a sarkukban? Azt hiszik, hogy kunyerálni megyek húsz forintot, meg tízet. Hát inkább nem megyek! Ezt meg lehet érteni, nem?” /468. sz. int./

„En hagytam ott őket... Igen, én éreztem úgy, hogy nem akarom a gondjaimmal, bajaimmal terhelni őket, de elhallgatni sem tudom, illetve így nem érzem jól magam...” /5961. sz. int./

„A férjemnek a munkatársaival voltunk jó viszonyban ... ha jöttek, és hoztak valamit... én úgy vettem észre saját magamon, hogy az az érzésem, mintha koldulnék...” /6925. sz. int./

A barátok „leépítésének” másik oka a szorító anyagi helyzet. Ezt azonban a megkérdezettek jóval kisebb arányban említették, mint a lelki terhet, a munkanélküli lét okozta szégyent.

„Hogy lehet ilyen helyzetben kapcsolatokat kialakítani? Én nem tudok meghívni senkit, hogy én azt vendégül lássam, hogy én főzök egy kétfogásos vacsorát, de legalábbis egyfogásosat. Ennekem erre nem telik...” /875. sz. int./

„Nekem is volt egy barátnóm. Ők jóval jobban állnak, mint én, és mondták, hogy menjünk már el velük... muszáj volt valamit kitalálni, hogy nem megyek, mert nincs is olyan ruhám, amit felvegyek.” /803. sz. int./

A baráti kapcsolatok leépítésének végső állapotáról, a bezárkózás kiteljesedéséről, amikor már csak a család létezik a munkanélküli számára, egy 41 éves nő így számol be:

„En megmondom őszintén, nem járok sehova. Reggel elmegyek a boltba, bevásárolok, főzök, ebédet csinállok, a gyerekekkel utána itthon vagyunk, nincs is közös ismerősünk vagy barátunk. Nem is hiányzik.” /5997. sz. int./

Az interjúrészletekből is kitűnik, hogy a munkanélküliség ugyan jelentős hatást gyakorol a baráti kapcsolatok alakulására, de ezek a kapcsolatok mégsem szűnnek meg olyan gyorsan, mint a munkatársi kapcsolatok. Először csak ritkulnak a találkozások, majd egyre felszínesebbé válnak a beszélgetések, míg végül a barátságból nem marad más, mint formális köszönő viszony. Igen kevés olyan kivételt találtunk, akik úgy vélték, hogy barátaikat a munkanélküliség ideje alatt is maguk mellett tudhatták, s egyetlen olyan személlyel sem talákoztunk, aki a munkanélküliség ideje alatt új barátság keletkezéséről számolt volna be. Új ismerősökről szóltak, de barátságról már nem.

A külső kapcsolatok számának csökkenése, esetleg a kapcsolatok felszámolása pedig végzetes lehet mind a munkanélküliek további egyéni életútja, mind családja szempontjából.

Ha ugyanis az elhelyezkedés esélyeit vizsgáljuk, az eltelt egy év alatt a megkérdezettek közel egynegyedének sikerült munkát szerezni. E munkavállalások döntő többségében kulcsszerep jutott a barátoknak, ismerősöknek. Ők hozták a híreket a betölthető állásról, gyakran ők ajánlották be a saját munkahelyükön bajba jutott társukat, mintegy kezességet vállalva értük, s ezzel is növelve esélyeiket az állásért jelentkezők körében.

Azok, akiknél gyorsan leépülő kapcsolatrendszer tapasztaltunk, eleve kizárták magukat az informális információáramlásból, s csak az újsághirdetésekre és a munkaügyi kirendeltségek állásajánlataira számíthattak az elhelyezkedési kísérletek során. E források pedig csak rendkívül kivételes esetben vezettek sikeres elhelyezkedéshez.

Nagyon fontos továbbá itt is az időtényező: minél hosszabb ideig munkanélküli valaki, annál nagyobb az esély kapcsolatainak kiüresedésére, formálissá válására vagy végleges leépülésére. Minél több időt tölt el va-

laki ebben a helyzetben, annál inkább igyekszik kerülni a közösségi alkalmakat, a saját helyzetével való szembesülést:

„... azt mondják, tekergők kerülnek az utcára. ... én még mindig szégyellem elmondani, hogy munkanélküli vagyok. Ha valaki kérdezi, inkább azt mondom, nyugdíjas vagyok. Olyan ez, mint a börtön. Mintha elítélt lenne az ember, mert lényegében annak lehet nevezni. Sokan úgy kezelnek bennünket...ezt nem is lehet kifejezni, ezt csak érezni lehet.” /6629. sz. int./

A kapcsolatok beszűkülése azonban nemcsak az ismerősökre, barátokra terjed ki, hanem a családon belüli bomlás is végbemehet. A külső kapcsolatok megszűnését a család nem minden esetben bírja el, hiszen ez a családon belüli kapcsolatok túltelítődésével jár együtt.

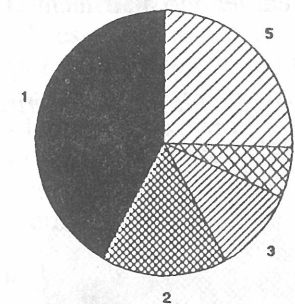
A családi kapcsolatok válsága

„... azt hiszem, szerencsésnek mondhatom magam, mert még egyedülálló vagyok, családról nem kell gondoskodni. Barátaim vannak, barátnőim is, de ki az a bolond, aki egy munkanélkülihez köti az életét?!” /6462./

Abban az esetben, ha a munkanélküli személy külső kapcsolatai elszakadnak, vagy számuk jelentősen csökken, valamennyi probléma a még épnek mondható családra terhelődik. A családnak, amely így is nehezen vergődik az anyagi terhek súlya alatt, föl kell vállalnia a munkanélküli lelki terheit is, hiszen a kapcsolatok bezárulásával a munkanélküli számára nincs más alternatíva, mint hogy a családnak panaszkodja ki magát, s itt vezesse le feszültségeit. Ezeket a plusz terheket a családok és a házastársi kapcsolatok nehezen viselik. Mindennaposak lesznek a konfliktusok, s emelkedik a kritikus időben a válások száma is.

„Több a családi perpatvar. Sokszor mondom, hogy ezt nem bírom, mert nincs mit beosztani. Nem tudom úgy rendezni a családi dolgokat, ahogy szeretném. És akkor kin csattan az ostor? A férjemen. Holott tudom, hogy hiába szidom... Ő is sokkal feszültebb. A gyerekekkel szemben is... észre lehet venni rajta, hogy nem tudja elfogadni, ami van. Egyszerűen idegesíti, hogy ő egy fiatalember, és nem kap sehol állást. Meg hallja a gyerekektől, hogy mik az igények, és egyszerűen nem tudja őket kielégíteni, mert azt kell mondania mindig, hogy nincs és nem, nem.” /875. sz. int./

A kapcsolatok alakulása a munkanélküliség ideje alatt

1. a külső kapcsolatok kifejezetten romlottak (42,1%)
2. a család belső békéje megbomlott (15,8%)
3. állandó veszekedés és vita a családon belül (10,5%)
4. a kapcsolat javulása következett be, mert több idő jut mindenre (6,3%)
5. a kapcsolatok alapvetően nem változtak (25,3%)

A megkérdezettek többségének a családja az első néhány nap megértően fogadta a házastárs munkanélküliségére vonatkozó hírt. Biztak abban, hogy rövid idő alatt újra el tud helyezkedni, s a megszokott életrend nem változik. A munkanélküliség idejének növekedésével azonban a megértő vagy semleges magatartás ellenségesse, helyenként szélsőségesen ellenségesse változik:

„Inkább feszültségről lehet beszélni, mint összetartozásról. Addig megvolt a család menetrendje, én is eljártam dolgozni, azóta pedig felborult minden...” /1057. sz. int./

„... sem a házasságomban, sem a családomban nem kaptam meg azt a megértést, amit vártam volna, hanem inkább az ellenkezőjét.” /472. sz. int./

„... a férjem még most is bele van betegedve, hogy itthon vagyok ... sokat vitatkozunk...” /6462. sz. int., a férj infarktust kapott. A feleségnek haza kellett jönni, hogy ápolja. Azóta nem tud elhelyezkedni, a férj pedig gyötöri, hogy menjen végre dolgozni./

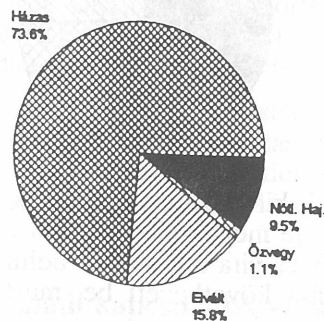
Sok család életében a harmadik hónap a legkritikusabb. Addig a házastárs is segít az álláskeresésben. Olyan is előfordult, hogy a férj magával vitte a feleségét, lássa az is, nem rajta múlik, hogy még mindig nincs állása. /5666. sz. int./ Amikor azonban a családi tartalékok kimerülöben vannak, a házastárs megértő viselkedése többnyire ellenségesse válik. Ekkor merül fel először a válás gondolata:

„... Itthon azt mondta a feleségem, hogy ennyi pénzt nekem ne hozzál haza.

- Korábban is volt már konfliktus ebből?
- Persze. Most lesz huszonhetedikén a válóperes tárgyalásunk.
- Az, hogy ön munkanélküli, befolyásolta a válást?
- Nyilván. Az nem befolyásolta, hogy öt éven keresztül két fizetést hord-

tam haza, mert másodállásban is dolgoztam. Most három hónapig nem hoztam haza egy fillért sem. Ez idő alatt ment el ő is.” /2434. sz. int./

A megkérdezettek családi állapot szerinti megoszlása

A megkérdezettek között 18 elvált van, 5-en most válnak. A 18 elvált közül 3 új családban él, 3 elvált egyedül él, 5 elvált a szüleihez költözött vissza, jelenleg is velük él (csak férfiak!), 7 fő pedig elvált, a gyerekeivel él (csak nők!).

A család stabilitására és a válásra vonatkozóan érdekesen oszlik meg a kutatás során megszólaló munkanélküliek véleménye:

„... nem lehet ráfogni a munkanélkülségre, hogy tönkremegy egy család a munkanélkülség miatt. Esetleg annyit, hogy ha megvan a hajlam arra, hogy tönkremegy egy család, még rátesz egy lapáttal. Ez egy olyan dolog, ami megindítja a folyamatot, felszínre hozza a problémákat.” /440. sz. int./

„... szerintem sok házasság fog ebbe tönkremenni. Az egyik fél nem úgy fogja fel, mint a másik. Végül is én erről nem tehettem, nem tudatosan csináltam. Ez így alakult, és a másoknak meg kellene ezt érteni.” /6462. sz. int./

„... ha újra kezdeném, meg se nősülnék... nincs mire nősülni az embernek. A szegénységre nősüljön? Nem tudom eltartani a gyerekeimet.” /803. sz. int./

A munkanélkülség természetesen nemcsak a már kialakult családokban jelent konfliktusforrást. A bizonytalan jövő, az anyagi helyzet megadatatlansága jelentős gondot okoz a nőtlen/hajadon fiatalok életében is.

„Szerettem volna megnősülni, családot alapítani, de ha nem tudom megteremteni az anyagi biztonságot, értelmét veszti a fiatalság és a család. Ahhoz is, hogy egy hűtőszekrényt vegyek, hónapokig kellene spórolni. Autót soha nem is akartam, s még óriási szerencse, hogy ezt a lakást örököltem...” /850. sz. int./

A munka nélkül töltött idő növekedése együtt jár a családi konfliktusok erősödésével. Az általunk vizsgált elemszám azonban nem elegendő ahhoz, s az eltelt idő is rövid, hogy a családok stabilitásának ciklusaira és

a válások arányára vonatkozóan végleges megállapításokat tegyünk. Azt azonban ez a kis minta is látni engedi, hogy a családi konfliktusok száma és aránya, a válókeresetek és a befejezett válások száma sokkal inkább a középosztály alsó rétegét érinti, mint az eddig is szegénységben, nyomorban élőket. Az alsó középosztályból a szegénységbe való lecsúszás sokkal több áldozatot és lemondást követel a családoktól, mint az eddig is szerényen-szegényen élők esetében.

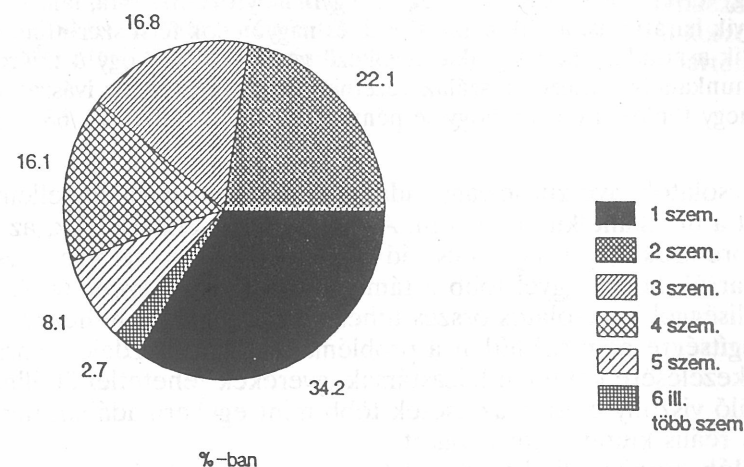
Másfelől pedig, ha a tartósan munka nélkül lévő, a középosztály alatti rétegek családi helyzetében bekövetkezett változásokat vizsgáljuk⁵, azt tapasztaljuk, hogy ott eleve nagyobb a már regisztrált munkanélkülség előtt felbomlott családok aránya, mint az átlagnépességben belül. A lecsúszott, nem egy esetben lezúllott egzisztenciák munkanélkülsége szinte párhuzamosan együtt jár a családi helyzet rendezetlenségével.

Egy rövid kitérő erejéig nézzük meg a tartósan munka nélkül lévők e középosztály alatti rétegét.⁶ A mintában szereplő személyek – a munkanélküli ellátásból kikerülő, szociális támogatásért folyamodó emberek – már letöltötték a munkanélküli járadék folyósításának lehetséges idejét, s egy főre jutó családi jövedelmük nem haladta meg az 5500 Ft-ot.

A munkanélküli ellátásból kikerülő és az önkormányzatnál munkanélküliek szociális támogatásáért jelentkező személyek háztartásának szerkezete az 1992-es év első felében Debrecenben:

A háztartásban élő személyek száma

2. ábra

Az egyedülélők kétharmada 30 év feletti, többnyire elvált vagy különélő személy. E mintában a megkérdezetteknek alig 1/3-a él házasságban. A munkanélküliek 20%-a szüleiével él. Ha itt figyelembe vesszük a családi állapotot is, azt tapasztaljuk, hogy a szülőikkel együttélők alig 2%-a nőtlen.

vagy hajdon fiatal. A többség a széthullott saját családból a szülőkhöz menekülő férfi.

A család és a munkanélküliség tehát szorosan összefonódó, egymást kölcsönösen erősítő vagy gyengítő kötelék. A család belső békéjének megrendülése hatással van a munkavállalásra, s ugyanakkor a munkanélküliség – s itt főként a férfiak munkanélkülisége – könnyen előidézhetheti a családok bomlását. A munkanélküli családfővel rendelkező családok bomlása különösen akkor gyors folyamat, ha a munkanélküli a benne halmozódó feszültségek levezetésére a leggyakrabban használatos „feszültségoldó szerhez”, az alkoholhoz folyamodik. „Az állásnélküliség, az eredménytelen munkahelykeresés, azaz a sok kudarc miatt – személyiségüktől, vérmérsékletüktől függően – a családi harmóniát is megingatva változnak meg az új helyzetbe került emberek. Nem egy esetben agresszívok lesznek, van, aki a pohár után nyúl. Sokan magukba zárkoznak, megközelíthetetlenek lesznek a családtagjaik számára is.”⁷

„... ha nem vagyunk esznél, nem tartom kézben az ügyet, sajnos elzüllik – mondja egy sokat próbált feleség. – De ez általános a munkanélkülieknél. Mikor tudja, hogy becsületesen dolgozott húsz évet, és akkor simán felbontják a szerződést, elküldik. Az embernek a lelki világa úgy tönkremegy, hogy azt éppen elég kézben tartani. Hát bizony kis híján beleestünk mi is abba a hajóba... Ha elváltunk volna, mint a legtöbb ember, a gyerekek is lelki betegek lettek volna! Ha nehezen is, keservesen is, csak együtt vagyunk. „/6567. sz. int./

„... mit csinál a legtöbb munkanélküli? Én magam is ismerek egy párat. Csellengenek az utcán. Nem tudnak magukkal mit kezdeni. Ebből eredően jön a kocsmába járás és a többi.” /1929. sz. int./

„... egy férfi cselleng az utcán, megy az egyik helyről a másikra, találkozik az egyik baráttal is, másik baráttal is... és nagyon sok férfi szerintem így lezüllik a munkanélküliség alatt... elkezdi gondolkodni, hogy ő miért is lett munkanélküli... ezek a szálak vezetnek az elzülleshez, az ivászathoz. Így megy tönkre a család, hogy se pénz nincs, se férj nincs...” /6801. sz. int./

A kapcsolatok elvesztése vagy tudatos leépítése az egyik legjellemzőbb folyamat a munkanélküli lét során. A munkatársak elmaradnak, az ismerősök köre szűkül, s a tágabb család (a rokonság) sem szívesen vesz tudomást arról, hogy eggyel több a támogatásra szoruló személy. A munkanélküliséggel kapcsolatos összes teher a szűk családra nehezedik, ami külső segítségre nem számíthat a problémákkal való küzdelem során. A helyzet kezelésére képtelen házastársak, gyerekek tehetetlenül állnak az elhidegülő viszony előtt, s az esetek több mint egyharmadában nem látnak más reális kiutat, mint a válást.

A szülők munkanélkülisége miatti szégyenérzet, amit a gyerekek is gyakran megfogalmaznak, mintegy számonkérésként – különösen az apa munkanélkülisége esetén –, a szülők önbecsülésének válsága amiatt, hogy gyerekeik elemi szükségleteit sem tudják kielégíteni, a másik oldalról erősítik a házasságból való menekülés igényét.

Azokban az esetekben pedig, ahol ez a folyamat válással vagy különé-

léssel már lezárult, kevés kivételtől eltekintve elkezdődött egy deviáns karrier: a munka elvesztése a család válságát hozta magával, a válás/különélés a lakás elvesztését eredményezi, s ezt követően már igen kevés kapaszkodó van a társadalmi lejtőn.

Jegyzetek

1. Utasi Ágnes: Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In.: *Társas kapcsolatok*. Szerk.: Utasi Ágnes Gondolat 1991, 169-193. old.

2. Jahoda, M.-Lazarsfeld, P.F.-Yeisel, H.: Die Arbeitslosen von Marienthal, Leipzig, Hirschel, 1933.

3. A kutatás a Magyar Hitelbank „A Magyar Tudományért” alapítványának támogatásával és az OTKA I/3 1663.sz. kutatásának keretein belül készült 1992-ben. Az itt olvasható írás egy hosszabb tanulmány kiemelt részlete.

4. Schopenhauer, A.: Aphorismen zur Lebensweisheit. *Samtliche Werke in fünf Banden*, Leipzig, 4. köt. 537. old.

5. A differenciált vizsgálatra lehetőséget ad, hogy az interjúk során részletesen vizsgáltuk a családok anyagi és szociális helyzetét, társadalmi státusát.

6. 1992 elején lehetőségünk volt arra, hogy a munkanélküli ellátásból kikerülő, s a debreceni önkormányzatnál szociális támogatásért folyamodó személyek körében egy rövid kutatást készítsünk. Az itt következő adatok, információk a támogatásért jelentkező első 150 személyre vonatkoznak.

7. Bánfalvy Csaba: A munkanélküliséghez való alkalmazkodás, *Világosság*, 1992/2. 16. old.

Az interjúk készítésében s a kutatás során gyűjtött anyagok rendezésében igen sok segítséget kaptam barátaimtól. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Boda Margitnak, Szalay Ibolyának, Szabóné Orosz Évának és Márton Sándornak.